

„Bitte“ řekla „ich muss nach Kersko.“
„Kersko,“ povídám, „to musíte počkat až do rána, to je přes řeku.“
„Aber ich muss nach Kersko,“ trvala.

Bohumil Hrabal, *Ostře sledované vlaky*

I. ÚVOD

Předložená práce se zabývá osídlením a využitím enkláv zemědělsky marginálních půd (dále jen marginálních půd), a to v období mladšího středověku a raného novověku. Toto tematické vymezení má čistě praktický poznávací význam. Enklávy marginálních půd jsou všudypřítomné, jejich vyčlenění je relativní a souvisí s krajinnou diverzitou a nerovnoměrnou prostorovou distribucí přírodních zdrojů. Hlavním smyslem našeho vydělení jsou kontrastní sídelní situace, které s enklávami marginálních půd spojujeme a které mohou být efektivním zdrojem poznatků o společenských jevech obecnější povahy (Øye 2005, 15).

Časové vymezení tématu není náhodné. Intenzivní zemědělské využití marginálních půd souvisí právě s mladším středověkem, konkrétně s rozvojem těch sociálně-kulturních a ekonomických systémů, které umožnily překonávat neúspěchy vysoce riskantních zemědělských strategií. Do té doby se osídlení a zemědělská výroba mohly opírat jen o méně rizikové skupiny půd. Rozšíření našeho zájmu i na raný novověk je nejen přirozené, ale i nutné, neboť zemědělská výroba fungovala po celé období v rámci podobných principů. Někdy se hovoří o tzv. dlouhém rolnického středověku (Becker 1998, 37; srv. také Smetánka 2004; Petráňovi 2000; Čechura 1990).

Stanovené téma rozdělíme do dvou základních poznávacích okruhů. V prvním budeme řešit obecnou problematiku intenzivního zemědělského využití marginálních půd a jejich enkláv na konkrétních příkladech z raného novověku. Ve druhém se budeme zabývat počátky osídlení konkrétní vybrané enklávy v mladším středověku a přímými pozůstatky sídelních aktivit v podobě zaniklé středověké vesnice. Teprve tato část je atraktivní pro archeologii a především pro ten směr medievistického studia, který usiluje o bližší a komplexní poznání vesnického prostředí.

Koncepce předkládané práce vychází z postupně formulovaných otázek kladených na studium středověké a raně novověké vesnice. Domníváme se, že takové studium dnes nemůže fungovat samo o sobě,

ale jen jako integrální součást medievistiky nebo peasantologických studií. Obecné poznatky dosažitelné izolovaným studiem nebo výzkumem jednotlivých zaniklých lokalit byly pravděpodobně vyčerpány v 60.–70. letech a současné opakování tohoto přístupu, pouze s užitím nových metod, může vést již jen k demonstraci známých jevů.

Vesnická sídla byla a jsou součástí komplexních sociálně-ekonomických systémů. Z toho důvodu se naše poznání nemůže ubírat jen cestou výzkumu samotných vesnic a jejich sídelních forem, ale mělo by být usilováno o poznání celku, ve kterém fungovaly (Langthaler 2006; Thoen 2004). V opačném případě se studiím uzavře do dílčích částí, které jsou na sobě nezávislé a jsou řazeny vedle sebe (sídelní struktura, formální podoba vesnice, drobná hmotná kultura, ekonomika, sociální struktura, duchovní kultura atd.).

1.1. Marginální půdy – definice

V tradičním pojetí je marginálnost vztahována na všechny půdy, kterým je z hlediska zemědělských kritérií přisuzována nižší kvalita, ať díky špatným fyzikálním vlastnostem nebo vzhledem k nepříznivému a perifernímu umístění. Tím je dána relativnost této definice, neboť se opírá o proměnlivé způsoby zemědělské výroby a její nestálé nároky (např. Bailey 1989; Dyer Ch. 1989b, 48–49).

Mezi marginálními půdami lze rozlišit na základě jejich rozsahu a sídelního kontextu tři ideální kategorie, a to (srv. Becker 1998, 182–225; Lienau 1995, 126ff.):

- (1) rozsáhlé souvislé plochy marginálních půd
- (2) izolované enklávy marginálních půd obklopené zemědělsky optimálními oblastmi¹
- (3) menší a extenzivně využívané plochy v zázemí jednotlivých sídel

¹ Termín enkláva ve smyslu odděleného území v cizím prostředí plně vystihuje základní charakteristiku.

Rozlišení jednotlivých kategorií marginálních půd má své hluboké opodstatnění. Všechny sice spojuje obecná charakteristika špatných půd, ale zásadně je odlišují sídelní a hospodářské systémy, ve kterých fungují (srv. *Andersson 1998*, 5–6). Z toho důvodu je výpověď každé kategorie svým způsobem jedinečná.

Náplní této práce bude studium druhé kategorie marginálních půd – enkláv obklopených výrazně úrodnějšími půdami, kterým se dlouhodobě vyhýbaly sídelní aktivity.

Marginální krajiny

S marginálními půdami nelze zaměňovat marginální krajiny. Zatímco marginální půdy lze poměrně jednoznačně definovat, a to už podle slovního významu (marginální = špatný, horší, nerentabilní, okrajový), tak marginálnost krajiny zůstává neurčitým pojmem (*Löw – Michal 2003*, 183 ff.). Paradoxně právě tato nejasnost činí pojem tak atraktivní, přestože nevhodně směšuje dvě rozdílné prostorové zonace, a to přírodních podmínek a sociálně-ekonomických nebo kulturních jevů. Za marginální krajinou se tak někdy skrývají klasické geografické kategorie vystihující různé prostorově oddělené, ale funkčně komplementární části sociálně-ekonomických systémů (např. *Friedmann 1973*; *Becker 1998*, 182 ff.). Na úrovni malých prostorových jednotek je marginálnost často spojována s tzv. „outfield“, „Außenfeld“ (komplementární k „infield“, „Innenfeld“); na vyšší úrovni s periferními oblastmi. Někdy jsou jako marginální krajiny vnímány také oblasti s existenčně drsnějšími přírodními podmínkami, které jsou využívány extenzivními zemědělskými způsoby nebo vůbec postrádají agrární aktivity (*Øye 2005*; zvl. 9–11; *Andersson 1998*). Z těchto důvodů na termín marginální krajina, pokud není blíže definována, rezignujeme. V některých pojetích by totiž bylo možné marginální půdy a krajiny ztotožnit, v jiných případech by to nebylo možné.

1.2. Enklávy marginálních půd – základní charakteristika a hypotézy

Enklávy marginálních půd spojujeme s kontaktními situacemi, které jsou doprovázeny specifickým rozložením sídelních a zemědělských aktivit. U enkláv marginálních půd je klíčové přechodné obvodové pásmo, ve kterém se střetávají dvě rozdílné ekozóny umožňující zpravidla vzájemně komplementární zemědělské využití. I špatné půdy se tak stávají atraktivními, a to právě svou komplementaritou k půdám úrodným.

Samotné zemědělské využití enkláv marginálních půd nepředstavuje problém, pokud může být extenzivní. Vlastní přímé osídlení naopak naráží na překážky vyplývající z vysokých nároků, které jsou dány úspěšnými zemědělskými postupy v kontaktní obvodové zóně nebo na sousedních dobrých půdách. V tomto srovnání se může intenzivní využití enkláv jevit jako příliš nákladné a rizikové, a proto jen obtížně konkuruje opačnému zájmu o využití extenzivní, které je v tomto případě velmi efektivní.

Osídlení enkláv marginálních půd může vykazovat specifický charakter. Na rozdíl od plošně rozšířených horších půd se na nich nevytváří adekvátní zemědělské systémy, které by dostatečně respektovaly povahu minerálně slabších a ekologicky citlivějších půd. Již starší studium doložilo neustálou snahu o přenos úspěšných zemědělských způsobů z okolních produkčně optimálních oblastí (srv. *kap.3.*). Na enklávách marginálních půd se tak uplatňují jiné předpoklady pro adaptační chování a přijímání inovací než na jejich souvislých plochách. Z toho také plynou hlavní otázky, které si budeme klást.

1.3. Vymezení problému a formulace otázek

Dosud byla soustavněji konceptualizována jen problematika rozsáhlých a souvislých ploch marginálních půd, často ve spojitosti s výzkumem horských oblastí, nebo evropských okrajových zón. Ty jsou v předindustriálním období shodně považovány za oblasti proměn a inovací, konfliktů a sociálních kontrastů (*Øye 2005*, 9; např. *Piskorski ed. 2002*; *Gringmuth-Dallmer 2006*; *Denecke 1992*; *Nitz 1991*). Problematika enkláv marginálních půd je však v mnohém odlišná a jejich jedinečné svědectví plyne až z pochopení vazeb na přilehlé výrazně úrodnější oblasti.

(1)

Studium zemědělského využití marginálních půd a jejich středověkého osídlení může snadno vést k pouhé demonstraci představy o mimořádně křehkých a ekologicky labilních systémech podléhajících subsistenčním krizím (*Smetánka 2004*, zvl. 104ff.; *Klápště 2005*, zvl. 282ff.). Odtud je již jen krok k časté, ale přímočaré představě o krizovém vývoji způsobeném proměnlivými a vzájemně propojenými faktory – starší práce zmiňují hlavně demografické a ekonomické, novější spíše ekologické, klimatické apod. Otázku lze ovšem obrátit a sledovat, jak se lidé v nových situacích chovali, jak se snažili vyrovnat nepříznivé okolnosti a využít variabilní podmínky jinými způsoby. Vlastní úspěch či neúspěch určitého jednání v určitých situacích je přitom otázkou jinou. Poznání limitů zemědělské produkce proto nebude naším cí-

lem, ale pouze základním předpokladem pro hledání odpovědi na otázku:

- a) Jakými způsoby lidé, odkázaní jen na produkci marginálních půd, překonávali nepříznivé přírodní podmínky?
- b) Jaké adaptační možnosti se jim otevíraly a jak je, ať vědomě či nevědomě, využili?

(2)

Otázky kladené ve druhé části se budou týkat speciální problematiky enkláv marginálních půd situovaných uprostřed výrazně úrodnějších oblastí. Předpokladem hlubšího poznání je analýza rozložení zemědělských aktivit a zemědělský systém nejen na samotných enklávách, ale také v kontaktním pásu, kde se marginální půdy setkávají s protikladnou ekózónou úrodnějších půd. Otázky budou kladeny podobným způsobem jako v první části. Představa o podobě zemědělských systémů nebude cílem, ale cestou k dalšímu poznání:

- c) Jakým způsobem lidé využívali možnosti, které jim nabízela kontaktní zóna dvou zemědělsky atraktivních a zároveň komplementárních ekózón?

Vyhnete se přímočarému konstatování o výrazné odlišnosti zemědělských výsledků mezi sídly na marginálních půdách a sídly v kontaktním pásmu. Zemědělské výsledky mohly být podobné, ale cesty k nim vedoucí různé. Tak bude možno položit otázku:

- d) Jaká řešení se lidem na enklávách marginálních půdách nabízela, aby dosáhli existenční úrovně srovnatelné s úspěšným okolím?

Výše položené otázky budou řešeny pro tradiční vesnické prostředí v 18. století. Důvodem je stav pramenné základny. Teprve pro 18. století jsou k dispozici takové písemné a kartografické prameny, které splňují nároky kladené formulovanými otázkami. Tento postup je možný, neboť 18. století lze považovat z hlediska způsobů zemědělské výroby za pokračování předchozího vývoje mladšího středověku a raného novověku.

Teprve po zhodnocení raně novověké situace bude možno přikročit k dalšímu a z hlediska archeologie i mediévistiky nejzajímavějšímu problémovému okruhu – k počátkům středověkého osídlení a intenzivního využití marginálních půd.

(3)

Za každou změnou zemědělského využití enkláv marginálních půd obvykle hledáme významné spo-

lečenské a ekonomické proměny. Objasnění příčin osídlení marginálních půd je proto přikládán velký význam. Především na základě písemných pramenů bude řešena otázka:

- e) Jaký byl konkrétní kontext a okolnosti osídlení vybrané enklávy marginálních půd?

(4)

Problematika spojená s počátky a podobou osídlení marginálních půd a se středověkými sídelními formami je řešitelná pouze na základě archeologických pramenů. Ty nabízí dosud uchované reliktové zaniklé středověké vesnice Kří u Sadské. Nebudeme se ptát, proč zanikla, ale naopak:

- f) Za jakých předpokladů mohla tato vesnice existovat?
- g) Jak se v archeologických pramenech odrazily způsoby, kterými se nově příchozí vyrovnávali s méně příznivými přírodními podmínkami?

Formální podoba sídelní formy, její koncept, realizace a pozdější vývoj, stejně jako podoba a zástavba dvorů jednotlivých usedlostí se nestanou naším cílem, ale vítaným prostředkem pro poznání počátků osídlení enkláv marginálních půd, popř. pro poznání konkrétního sídelního chování. Teprve pak vystupuje konkrétní otázka:

- h) Jaké byly středoevropské souvislosti a analogie pozdního osídlování enkláv marginálních půd?

(5)

Při studiu středověkého osídlení marginálních půd se nelze vyhnout otázce stáří a původu sídelních forem. Ačkoliv tento problém není vlastním předmětem této práce, neboť překračuje výpovědní hodnotu námi použitých pramenů, budeme se s ním v různé podobě často setkávat.

Mezi dnes již obecně přijímaný fakt patří i představa o zásadním rozdílu mezi vesnickými sídly staršího a mladšího středověku (nověji *Klápště 1999*, zvl. 327–328; *týž 2005*, 169–223; *týž 2007*; dále např. *Schreg 2001*, zvl. 335–338; *Hardt 2005*, 18–20). Pro nás je aktuální jiná otázka, a to proměny již stabilizovaných sídel, tj. pevně vyměřených vesnických půdorysů s individuálně stanovenými právy a povinnostmi jednotlivých hospodářů.

Archeologické i sídelně-geografické studium se shoduje v názoru, že na první stabilizovaná sídla, na jejich půdorysy, plůžiny a sídelní síť, byly kladeny jiné nároky, než na sídla vzniklá nebo stabilizovaná o několik generací později. Během této relativně krátké doby se totiž velmi dynamicky rozvíjel celý

sociálně-ekonomický systém a postupně byla nalézána adekvátnější řešení, především vhodnější sídelní formy, a to pro různé situace a prostředí. Z toho důvodu rostl tlak na proměnu nedávno stabilizovaných, ale velice rychle „zastaralých“, sídelních forem a na restrukturalizaci sídelní sítě (Klápště 1978, 467–468; týž 2005, 404; Smetánka 1988, 84–85; blíže kap. 31). Realizace a konečný výsledek pak vždy závisely na konkrétních, zpravidla majetkových, okolnostech (např. Žemlička 1980, 152–160).

Tento proces nelze omezit pouze na středověk, neboť v různých podobách pokračoval i v mladších obdobích (Andreae 1964; týž 1983). Někdy je nevhodně vydělován jako pozdně středověká perioda pustnutí a novověká sídelní výstavba. Pokud jde o vývoj a proměny stabilizovaných vesnických sídelních forem, pak neexistuje předěl mezi mladším středověkem a raným, tj. předindustriálním, novověkem.

Řada jevů, které spojujeme s vrcholným středověkem, se v tomto období teprve postupně formovala a jako celek je můžeme doložit až v pozdním středověku nebo raném novověku (např. Gringmuth-Dallmer 2002; Hardt 2005; Brather 2005, zvl. 31–35). Konkrétní příklady studované v této práci budou svými počátky sahat na samotný závěr středověkého sídelního postupu, pro který bylo typické právě mizení menších dlouhodobě neosídlených enkláv. Také námi vybraná oblast, naváté písky u Sadské, byly osídleny až v polovině 14. století. Ze stejné doby pochází i poslední lokační listina, která v Čechách dokládá nové vesnické založení na místě vykloučeného lesa (Stratov, 1357; kap. 11). Mělo by se tak jednat o adekvátní a vyspělé sídelní formy, jejichž tvůrci a nositelé mohli využít všeho, čeho bylo v předchozím období dosaženo a mohli se opřít již o nový a relativně fungující sociálně-ekonomický systém, který se dále rozvíjel (Klápště 2005). Tato pozdně středověká sídla by měla vedle specifických přírodních podmínek plně odrážet také sociálně-ekonomické nároky kladené polovinou 14. století. Budeme proto postaveni před poslední spektrum otázek:

- i) Jakým způsobem se lišily dříve a později osídlené enklávy marginálních půd?
- j) Co bylo příčinou časového odstupe v jejich osídlení?

Proti enklávě navátých písků u Sadské lze postavit Černokostecko. Obě oblasti od sebe dělí asi 10km široký pás černozemí kolem Českého Brodu. Podobné otázky řešilo již dřívější studium a naše odpověď bude v podstatě totožná (Klápště 1978, 466–467; Smetánka 1988, 85). Z tohoto důvodu se tyto otázky nestaly pro tuto práci klíčové, ale pouze vedlejší.

1.4. Hlavní prameny – přehled

Předkládaná práce se opírá o kombinaci různých druhů pramenů z různých období. Jejich kritické zhodnocení je obsahem příslušných kapitol v hlavní části, nebo zvláštních kapitol v exkurzu (zvl. kap. 35–37, 39).

Tab. 1.01. Přehled hlavních použitých pramenů.

kapitola	téma	hlavní pramen	postup
4, 12	přírodní prostředí	– soubor geologických a ekologických účelových map přírodních zdrojů – agroklimatická charakteristika – zpráva o výzkumu půd z meziválečného období – archivní materiál 16.–19. století	–
5, 6	zemědělská výroba na navátých píscích v raném novověku	– vrchnostenská evidence (raabizační operáty a plány, urbáře, popisy panství, pozemkové knihy) – státní evidence (berní rula, její revizitace, tereziánský a josefský katastr, stabilní katastr)	– agrárně-geografická analýza – mikroekonomická analýza (produkční funkce)
7	zemědělská výroba na rozhraní dvou ekozón	– vrchnostenská evidence (raabizační operáty a plány) – státní evidence (josefský katastr, stabilní katastr) – narativní prameny (Paměti F.J. Vaváka)	– agrárně-geografická analýza
10	počátky osídlení navátých písků u Sadské	– písemné prameny 14. století (edice)	–
16–29	podoba středověkého osídlení navátých písků u Sadské	– relikt zániklé středověké vesnice Kří v lese Kersko	– geodeticko-topografický průzkum – geofyzikální měření
5, 38	sídelní formy na navátých píscích v raném novověku	– raabizační plány (1778/1780) – císařské otisky stabilního katastru (1842)	

1.5. Osnova a postup práce

1. část – Teoretická východiska

Vydeme z klasických ekonomických teorií, které pro marginální půdy modelují mimořádně labilní a křehké hospodářské systémy (kap. 2.2).

Klasické ekonomické teorie ještě neuvažují dvě základní charakteristiky zemědělské výroby v tradič-

ním vesnickém prostředí, které je jen částečně integrováno do zatím nekompletního trhu. Opomíjí (i) vysoce riskantní povahu zemědělské výroby a (ii) duální charakter rolnického hospodářství, které využívá především práci vlastní rodiny, a proto hledá kompromis mezi námahou vložené práce a uspokojením vlastních potřeb. Z tohoto důvodu naše úvahy doplníme pojednáním o produkčním chování v podmínkách rizika a nejistoty, které včleníme do menší podkapitoly (2.3), a pak o ekonomickém chování rolnického hospodářství. Tomu bude věnován zvláštní exkurz (kap. 34).

Výsledná zjištění povedou ke studiu zemědělských strategií snižujících míru úrodnostních výkyvů, neboť ty představují pro marginální půdy zásadní problém (kap. 2.5).

V následující kapitole obrátíme pozornost k dosavadním poznatkům o zemědělské výrobě v oblastech středoevropských lehkých písčítých půd, které jsou do jisté míry analogické k navátým pískům u Sadské (kap. 3). Pro enklávy marginálních půd bude formulována hypotéza o jednom z typických kontaktních jevů, kterým je přenášení úspěšných, ale zároveň náročných zemědělských soustav do prostředí, kde nemohly být adekvátní. V následující 2. části bude tato hypotéza testována. Pokud bude potvrzena, pak nebudeme moci pro enklávy marginálních půd předpokládat jedno z nejpřirozenějších adaptačních řešení, kterým jsou právě adekvátní zemědělské postupy.

2. část – Enkláva navátých písků u Sadské v raném novověku

Ve druhé části bude náš zájem obrácen na vybranou enklávu marginálních půd ve středočeském regionu (kap. 4–8). Předmětem studia se stane kompaktní skupina 4 vesnic ležících na labských navátých písčích u Sadské. V jejich dvouslovných jménech se dodnes odráží totožné počátky – Přední, Písková, Kostelní a Vrbová Lhota.² Cílem bude poznat zemědělské využití jejich pluzin v období, kdy to je poprvé možné – v 18. století, a vysvětlit hlavní rysy jejich polních systémů (kap. 5). Hypotéza, že na enklávách marginálních půd byly zaváděny a neustále obnovovány nevhodné zemědělské systémy, bude z velké části potvrzena. Poté obrátíme pozornost k otázce, jaká jiná adaptační řešení, ať vědomá či nevědomá, se hospodařícím lidem nabízela. Pro získání odpovědi (kap. 8) bude (i) analyzováno jedno z vybraných sídel v samotné enklávě (Kostelní Lhota), a to na úrovni jednotlivých usedlostí, a (ii) jedna z mnoha vesnic leží-

cích v kontaktní zóně, kde se labské naváté a terasové písčky setkávají s úrodnými černozeměmi Českobrodská (Milčice) (kap. 6–7).

Podrobná analýza Kostelní Lhoty bude usilovat o poznání sociálně-ekonomické diverzity mezi jednotlivými usedlostmi a jejího významu pro zemědělskou produkci, stabilitu výnosů v rámci vesnice jako celku a pro sídelní vývoj (kap. 6). Tím budou naplněny požadavky, pokud jde o poznání podmínek a způsobů zemědělské produkce vesnic, jejichž pluziny zaujaly rozlehlou plochu navátých písků.

V další kapitole budou pojednány Milčice jako sídlo fungující na odlišných principech, neboť jejich hospodářský systém mohl využít výhod, které nabízel situování na rozhraní dvou rozdílných, ale zemědělsky komplementárních ekozón (kap. 7). Jedinečná pramenná základna umožňuje nejen neopakovatelný průhled do zemědělských strategií, ale také bližší poznání jevů, které musíme předpokládat také pro přílehlou enklávu marginálních půd. Podle očekávání budou v Milčicích ukázány nanejvýše příznivé podmínky pro zemědělskou výrobu, které nabízelo kontaktní pásmo na hranici dvou ekozón, a velice úspěšný hospodářský systém. Toto poznání ale nelze považovat za konečné. S ještě větší naléhavostí vystoupí otázka, jakými způsoby se vesnice v enklávě marginálních půd mohly přibližovat svému okolí a vyrovnávat se svým úspěšným sousedům (kap. 8.).

Tím bude uzavřena problematika související s osídlením a zemědělským využitím vybrané enklávy marginálních půd v raném novověku. Pouze pro úplnost pak bude co nejstručněji zmíněna řada jevů, které mají význam při hledání příčinných souvislostí (kap. 9). Těmto otázkám se, pokud možno, vyhýbáme, neboť pro danou oblast v mladším středověku a raném novověku bychom museli překročit sdělovací možnosti našich pramenů. Z podobných důvodů jsme otázky formulovali tak, aby jejich odpověď byla co nejméně závislá na sociálně-ekonomické problematice tohoto období, neboť zhodnocení jejího významu pro zemědělskou výrobu je třeba ponechat historikům.

3. část – Počátky osídlení navátých písků u Sadské podle písemných pramenů

Cílem třetí části práce je objasnit historický kontext osídlení vybrané enklávy marginálních půd (kap. 10) a jeho regionální souvislosti (kap. 11). Zhodnocení evropských souvislostí bude možné až ve 4. části (kap. 29).

Na základě písemných pramenů lze objasnit důvody, které zvyšovaly tlak na intenzivní využití navátých písků a jejich přímé osídlení (kap. 10). Poté bude

² Vrbová Lhota zasahuje na naváté písčky jen malou částí pluziny. Její zemědělská charakteristika v raném novověku se od ostatních Lhot liší (graf 5.08).

nutné stručně srovnat další pozdní lokace ve středních Čechách, které ukazují nápadnou vzájemnou souvislost (*kap. 11*).

4. část – Počátky osídlení navátých písků u Sadské podle archeologických pramenů

Další kapitoly předkládané práce se budou týkat západní části navátých písků u Sadské, kde se v dnešním Kerském lese dochovaly relikty zaniklé vesnice Kří. Její existence byla výsledkem téhož lokačního záměru jako čtyři Lhoty analyzované ve 2. části s tím rozdílem, že sídelní aktivity v areálu Kří definitivně ustaly během 2–3 generací.

Pro adekvátní rozbor reliktní zaniklé vesnice a jejich základní interpretaci připojíme formou exkurzů pojednání o analýze a interpretaci antropogenních forem terénního reliéfu (*kap. 36*), kritické shrnutí dosavadních přístupů (*kap. 37*) a speciálně pro Kří také rozbor redukováných i základních půdorysů analogických Lhot a forem jejich dvorů v 18. století (*kap. 38*).

Jako doplňující exkurz budou pojmuty také další kapitoly, které jsou sice klíčové pro bližší porozumění a interpretaci pramenů, na druhou stranu by svým rozsahem rušily logicky řazený výklad. Zvláštní kapitola bude věnována procesům pustnutí a zániku z geografického a etnografického pohledu (*kap. 33*). Zatímco v prvním případě zdůrazníme význam konceptu sociálních úhorů, tak ve druhém formačních procesů. Komplementárně bude řazena kapitola, která se velmi stručně zabývá počátky sídelních aktivit po založení vrcholně středověké nebo novověké vesnice (*kap. 32*). Její stručný obsah respektuje další a mnohem širší pojednání o sídelních formách, jejichž počátky klademe do mladšího středověku (*kap. 31*). Cílem bude přiblížit základní hypotézy vypracované sídelní geografii, především klíčový dynamický koncept sídelních forem, který umožňuje systematické studium kolísavých sídelních aktivit, stejně jako regresivních nebo opačně působících procesů.

Teprve na základě poznatků získaných v exkurzech, které pouze z praktických důvodů řadíme za kapitolu 30, bude možno přikročit k pozůstatkům vlastní středověké vesnice a jejich interpretaci (*kap. 12–25*). Postupováno bude tradičním způsobem (*Smetánka – Klápště 1979; tíž 1981*) a sled kapitol bude pouze nevýrazně doplněn o model objasňující genezi povrchových tvarů, který má analytický a především interpretační význam (*kap. 15*). Následně bude rekonstruována podoba primární sídelní formy a její druhotný vývoj, a to jak pro vlastní sídliště (*kap. 26*), tak jeho plůžinu (*kap. 27*). Bude následovat základní charakteristika sídelní formy, její evropské souvislosti

a paralely (*kap. 28–29*). Uzavírající kapitola zváží odraz sociální diferenciací v půdorysné osnově vesnic mladšího středověku a raného novověku (*kap. 30*).

5. část – Exkurzy

Kap. 31–39. Srv. výše.

6. část – Závěry

V závěru budou srovnány počátky středověkého osídlení dvou rozdílných enkláv marginálních půd, a to Černokostecka a navátých písků u Sadské (*kap. 40*). Pak budou shrnuty hlavní výsledky této práce (*kap. 41*).

1.6. Dosavadní studium enkláv marginálních půd v Čechách

Na problematiku enkláv marginálních půd obklopených výrazně úrodnějšími oblastmi často upozorňovalo sídelně-historické studium, stejně jako archeologie pravěku a středověku. Předmětem soustavného zájmu se ale dosud nestaly.

Mezi jednu z nejzajímavějších oblastí, pro kterou jsou charakteristické právě enklávy marginálních půd stojící ve výrazném kontrastu k okolním úrodným oblastem, patří severovýchodní části středočeského regionu. Ty také jsou tradičním předmětem sídelně-historického a archeologického zájmu (*Smetánka 1971, 22; Klápště – Smetánka 1982*).

Mezi lépe poznané území izolovaných marginálních půd můžeme zatím zařadit pouze Č e r n o k o s t e l e c k o (*obr. 3–4; Klápště – Smetánka 1998, zvl. 227; Klápště 1978*). Menší pozornost byla věnována i další výrazné enklávě na dolní Doubravě, a to v souvislosti se studiem Čáslavska (*srv. Klápště – Smetánka 1986, 248–249; Boháč 1972*), navátým pískům ve středním Polabí u Sadské (*obr. 3–4; Kudrnáč 1963; Boháč 1972; pravěk: Rulf 1983; Čtverák 1997, 28–30*) a Klánovickému lesu (*pravěk: Rulf 1983*).

S podobnými enklávami se studium středověkého osídlení setkávalo všude tam, kde se prolínaly půdy s nejvyšším a nejnižším produkčním potenciálem. Z tohoto hlediska přineslo velmi důležité poznatky studium středověkého Litoměřicka, jehož přírodní podmínky a osídlení nesou mnoho shodných znaků jako střední Polabí obklopující naváté písky u Sadské. *Josef Žemlička (1980)* formuloval řadu obecných poznatků o vztahu mezi vývojem středověkého osídlení, způsoby zemědělské výroby a rozložením přírodních zdrojů, stejně jako o hospodářském významu kontaktních pásem na hranici protikladných ekozón.

Na Litoměřicku byla sledována vazba staršího raně středověkého osídlení na pásy, kde se stýkaly nivní půdy s černozeměmi nebo lehkými písčítými půdami. Rozhodující byl právě kontaktní charakter tohoto pásu, který umožňoval kombinovat různé způsoby zemědělské produkce, nikoliv minerální síla konkrétních půd lemujících nivu. To se projevilo vazbou raně středověkých sídel jak na půdy hodnocené tereziánským katastrem jako nejlepší (černozemě), ale zároveň i nejhorší (lehké písčité půdy). Řada minerálně bohatých a poměrně snadno obdělátných, ale uniformních černozemí zůstala déle neosídlena (*Žemlička 1980*, 56–57, dále srv. 64–68, 87, 121–122, zde také další lit.).

Na tyto obecné poznatky do velké míry navazujeme, jejich novou demonstraci v námi sledovaném regionu ve středním Polabí však již považujeme za zbytečnou, a proto ji nebudeme věnovat větší pozornost (*obr. 11*).

